

A. ZEKİ VELİDİ TOGAN'IN NOTLARI'NDAN:

J. Deguignes, "*Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongoles et des autres Tatars Occidentaux*" ve Türkçe Tercümesi'nin Tenkidi

Hazırlayan: Nazmiye TOGAN

Erzurum Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünün, rahmetli çşim Prof. Zeki Velidi Togan hakkında bir anma nüshası çıkaracaklarına dair değerli ilim adamı ve çşimin en çok sevdiği talebelerinden biri olan Doç. Dr. Fahriettin Kırzioğlu'ndan mektup alınca, cidden çok sevindim.

Benim de bir şey yazmamı istediklerinde, ilk aklıma gelen, Deguignes'in, "*Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Garbi Tatarların Tarihi Umumisi*" kitabının tenkidi mahiyetindeki notları neşretmek oldu. Bu tenkid yazısının başında, bana hitaben yazılmış olan bir mektuptan da çşimin bu yazıyı, hapiste olduğu yıllarda (Mayıs 1944-Ekim 1946) kaleme almış olduğu anlaşılıyor. Ancak, not halinde olan bu tenkidî yazıyı hazırlarken, istediği kitapların yanında olmadığı, aşığıda dercolunan mektuptan açıkça görölmektedir:

(Tarihsiz)

"Sevgili Nazmiye,

Deguignes, *Histoire Generale des Huns* etc... kitabı Türkiyat'ta var. Şundan bir şey bakın. Bu kitap, beş cilttir. Birinci cilt, *part I* mukaddeme ve sülâlelerdir. Sahife rakamları Roma rakamlarıdır. I. III,... XXX şeklinde yazılmıştır. kitabın diğer kısımları ise, sade rakam ile dir ve *livre*'lere taksim edilmiştir. İşte bu I. ciltte Şarki Tatarlar (Tatars orientaux) sırasında 15. sülâle olmak üzere, Kara Kitans (yahut Cara Kitans) vardır. (Hüseyin Cahit tercümesinde cilt VIII, s. 204-206), bir de kitabın II. veya III. cildinde 14. *livre*'de, Harzemşahlar faslı vardır. (Hüseyin Cahit tercümesinde cilt IV, s. 441-449). Bunlar da, benim mürekkeple yazdığım parçanın altına kurşun kalemle çizip işaret ettiğim isim ve kelimelerin aslı, Fransızca nasıl yazılmış ise, onları satır arasına yazın. Kitabın Fransızca aslından bu bahisleri bulmak için, kitabın 4,5. ciltlerinin indexine de bakın. *Nustaygir-ili*, *Ki-ulh-shan* isimlerine bakarsan, o isimlerin karşısında o isimlerin sahi-

feleri gösterilmiş olur ve lâzım gelen yerleri hemen bulursun. Fihristinden bulamazsan, I. cilt part I de "Şarkî Tatarlar" kısmında *Karahitaylar*; ve *livre XV de Harezmsahlr* kısmını bulmak müşkül olmaz. İşte azizim, Türkiyat'a giderseniz, bunları yapınız ve kitabın Hüseyin Cahit tercümelelerinin bu VIII ve evdeki IV. ciltlerini ve benim bir sahifelik müsveddemi, bana getiriniz. E mi?"

Benim yaptığım iş, bu makaleyi Arap harflerinden Lâtin harflerine çevirmek; ve bu makalede gösterilen cilt ve sayfa numaralarını, 1976-1977 yıllarında İstanbul'da "Türk Kültür Yayını" tarafından 8 cilt halinde basılan *Büyük Türk Tarihi* ismindeki *Deguignes*'in yeni tercümesi ile karşılaştırmak olmuştur. Şunu da kaydedeyim ki, Z. V. Togan'ın notları aynen bırakılmıştır. Benim yaptığım ilâveler ise, köşeli parantezle gösterilmiştir x).

(Zeki Velidi Togan)

J. Deguignes: Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongoles, et des autres Tatares Occidentaux,

Paris 1756-8. 4 Tomes in 5 volumes. (tenkidi)

Bundan 200 yıl önce yazılmış olan bu eser, daha intişar ettiği senelerde, tam olarak Almancaya tercüme edilmiş; ve zamanımıza kadar Türk tarihine ait başlıca eser sıfatıyla, ilmi eserlerde istifade edilmekte devam etmiş; ve Hüseyin Cahit Yalçın tarafından yapılan tercümesi de, ancak 1915-1923 senelerinde neşredilmiştir. Moğol ve Şark dillerine vâkıf olan ve 18. yy. Fransa ilminin yüksek simalarından sayılan Deguignes, zamanına kadar kimse tarafından istifade edilmemiş kaynakları tetkik ederek; Çin, İslâm, Bizans ve Avrupa kaynaklarında, Asya ve Doğu-Avrupa tarihine ait malûmatı, ilk defa olarak ve bizzat bir araya getirerek, medeniyet âlemini, insanîyet tarihinin en karanlık köşelerine kavuşturmuş, ve büyük eseriyle o zaman için, başından sonuna kadar keşif mâhiyetinde olan bilgilerini, tam bir vukufla ortaya koymuştur. Bu itibarla Deguignes, ilim âleminin en mesut ve büyük kâşiflerindedir.

Dört ciltlik büyük eserde müellif, Osmanlıları ancak Fatih zamanına kadar getirmekle beraber, diğer bütün Türk ve Moğol kavimleri tarihini, kendi zamanına kadar getirmeye çalışmıştır. Eser, bir methal (giriş) ve anlaşılmasını kolaylaştıracak tam bir hülâsasını teşkil eden ayrı bir ciltle başlamış; ve bu ciltte o Türk tarihi tetkikinde elde bulundurulması zaruri olan İslâm, Hristiyan kezâ Çin Hristiyan takvimlerinin cetvelini, aynı tarihle sıkı teması olan Çin ve İslâm Dünyasının kısa tarihini; ve sülâlelerin listesini verdiği gibi, asıl kitapta bahis mevzuu olan Türk ve Moğol sülâlelerin kısa tarihi ile sülâle seçmelerini vermiş. O zamanki Paris Kırallık kütüphanesinde mevcut meskukâttan da istifade ederek, onlardan da ma-

x) Bu yazıyı baskıya hazırlarken, Z.V. Togan'ın notlarından tam olarak okuyamadığım bazı kısımlarda, bana yardım eden Dr. Tuncer Baykara'ya teşekkür ederim.

lûmat ilâve etmiştir. Sonra da Ortaasya'nın coğrafyasına ait, Çin ve Yunan menbalarında bulunan kısa malûmatı karşılaştırmış; ve kendi zamanında okunmuş Arapça ve Farsça eserlerden ve muasır haritalardan da istifade ederek, bunların yerlerini tayine çalışmıştır.

Hüseyin Cahit Bey bu ilk cildi, tercümesinin ancak sonuncu cildi olan 8. cildinde, kısaltarak tercüme etmiş; takvimleri ve islâm Arap sülâlelerinin listelerini ise, tayyetmiştir. Tarihi coğrafyaya ait kısmını da, tercümesinin ilk cildinin baş tarafına dercetmiştir. (Hüseyin Cahit tercümesi cilt I, s. 9-155; Yeni Baskı cilt I, s. 21-120)x.

Asıl eser, 22 kitap (livre) den ibarettir. Sıra ile şöyle:

I. kitap: Eski Hunların tarihi.

II. kitap: Çin hududunda kalan Güney-Hunlarının ve onlardan türeyen sülâlelerin Topaların, Hiya ve Çao ve sairenin tarihi.

III. kitap: Aynı Çao'ların milâdî 352 ve kadar ve Hiya Leam'ların V. yy. ortasına kadarki tarihi.

IV. kitap: Batı-Hunlarının tarihi (Milâdî 95-618)

Ortaasya'daki Eftalitlerin ve Çücon/Avarların tarihi.

V. kitap: Doğu-Göktürkleri.

VI. kitap: Batı-Göktürkleri. Kezâ Hazar, Peçenek, Uz ve Macar gibi Doğu-Avrupa Türk ve Turanlıların Tarihi.

VII. kitap: Huei-hu ların (yani Tokuzoğuz Uygurların) (740-840) yılları arasında Moğolistan'da, sonra Doğu Türkistan'da olan tarihi, İsmi bilmediği Karahanlıların, Samanî devletinin bu kavimler tarafından inkiraza uğratılmasına kadar ki tarihi.

VIII. kitap: Kuzey-Çin'de 8-10 y.y larda hükümlerlik Şato, Hou Tsin ve saire kavimlerin kurduğu sülâlelerin tarihi.

IX. kitap: Huei-hu'ların devamı zannettiği Türklerin Bağdat halifeleri hizmetinde teşkil ettikleri sülâlelerden Beni-Tulun (Tulunoğulları), İhşitler, Gazneliler ve Gurluların tarihleri.

X. kitap: İran ve Kirman Selçuklularının tarihi.

XI. kitap: Anadolu-Selçuklularının Haçlılarla münasebetinin tarihi ve Osmanlıların başlangıç tarihi.

XII. kitap: Halep ve Şam Selçukluları, Ahlat hükümdarları, Artikoğulları vesaire Türkmen sülâleleri, Fars vilâyetindeki Salguriler ve Fars Atabekleri.

x) Bundan sonra Hüseyin Cahit tercümesi için HC, yeni baskı için de YB kısaltma işareti kullanılacaktır. Ciltler Roma rakamları ile, sahifeler ise Arap rakamları ile gösterilecektir. N.T.

XIII. kitap: Suriye-Atabekleri. Eyyübiler ve Azerbeycan Atabekleri.

XIV. kitap: Ortaasya'da Harzemşahlar tarihi. Bunların Selçuklular ve Karahıtaylar, Gurlular ve Moğollarla münasebetleri ve batıdaki Harzemşahların Haçlı Franklarla muharebeleri.

XV. kitap: Cengiz Han

XVI. kitap: Çin'deki Moğol sülâleleri ve Halha Moğolları (bugünkü Moğol Halk Cumhuriyetindeki).

Bu kavimlerin, müellifin zamanındaki vaziyeti.

XVII. kitap: İran'da İlhanlılar, Karakoyunlu ve Akkoyunlular.

XVIII. kitap: Deşt-i-Kıpçak Altın Ordu Devleti, Kırım, Kazan ve Sibir Hanları, Maverâünnehir Özbekleri, Kazan ve Karakalpak Hanları, bunların ahlâk ve âdetleri.

XIX. kitap: Harzem-Özbekleri, Ukrayna, Rus Kozakları, Zaporoy, Don ve Yayık Kazakları.

XX. kitap: Timur tarihi ve Kalmuklar.

XXI. kitap: Mısır Memlûkları.

XXII. kitap: Yine onların devamı ve sonunda İstanbul'un fethine kadar Osmanlıların kısa tarihi.

Dequignes Çin, Arap ve Fars dillerini bilen, ve Cihan tarihini de iyi kavrayan bir dâhi olmuş; ve zamanımıza kadar münakaşa edilmiş ve hakkında müteaddid nazariyeler söylenmiş olup, bir çok meseleleri daha 200 yıl evvel isabetli bir nüfuz nazarı ile anlatmış ve halletmiştir.

Meselâ; Hunlar, onca, muhakkak bir Türk kavmidir. Batı-Hunlar, Doğu Hiung-nu'ların bir şubesidir. Bu mezele ise, geçen yüzyılın sonuna kadar daima münakaşe edilirdi. Batı-Hunlarının, Doğu-Hunlarının bir kolu olduğu, son defa olarak 1858 yılında Alman müşteşriki F. Hirth tarafından halledilmiştir. Oğuz destanlarına ait kahramanın, büyük Hun hükümdarı Mete tarihine ait tafsilâta izah edildiğini de, Dequignes keşfetmiştir. (H. C, I, 172-178; YB I, 132-137).

Keza 6-8 y.y. Moğolistan ve Türkistan'da hükümlük eden Göktürklerin, bir Türk sülâlesi olduğunu da, o söylemiştir. Halbuki Tou-kiu kelimesinin "Türk" demek olduğu, ancak 1892 de Göktürk kitabelerinin bulunması ve okunması neticesinde anlaşılmıştı. Cücenlerin, Avrupa-Avarları ile bir kavim olduğunu; Bizans hududundaki Uz'ların Arap kaynaklarında (İbn Al-Athir'de) zikredilen Guz yani Doğu-Avrupa Oğuzları olduğunu da Dequignes keşfetmiştir. (H.C., II, 510; YB III, 750).

Doğu-Türkistan'da İslâmiyeti kabul eden ve Samanileri inkiraza uğratarak, her iki Türkistan'ın idaresini kendi ellerinde birleştiren Karahanlılar'ın, eski

Huci-hu'ların devamı olduğuna ait nazariyesi de, reddedilemez. Fakat, Karahanlılar sülâlesinin, eski Hakanlar sülâlesinin devamı olduğunu anlayışı, muhakkak ki doğrudur. Zamanımızda bile bazı âlimlerin bir Aryani kavim zannettikleri Çeşi'lerin Uygur olduğunu; Milâddan önce Hunlar zamanında, Maveraünnehri idare eden Kam-Kiu (Kam-giu) hanedanının ve kavminin Türk Kanlı olduğu (H.C.I., 112 ve II, 299; 1,92 ve II, 583); bunların kuzey batısındaki Tien-Kuen'lerin ve Yenisey başlarındaki Kieh-Kia-su'ların, Kırgız demek olduğu (H.C. I, 99; YB, I, 84); Cengiz Han'ın menşey itibarıyla Göktürk Hanları neslinden geldiği; Çin menbalarındaki Koza'ların, Hazarlar demek olduğu (H.C., II, 488; YB, III, 73), hep Deguignes'nin dahiyane buluşlarıdır.

Deguignes'nin nazariyelerinden: Eski klasik müelliflerde zikri geçen ve zamanımızda Çerkeslerin cecadı sayılan Kerkesize'nin de, Yenisey Kırgızlarının batıya giden bir şubesi (H.C. I, 97; YB, I, 82); ve Valahlar'ın, vaktiyle İle havzasında (doğrusu Âhengeran'da) yaşayan İlaq'larını bir kolu olmuş olması (H. C., II, 510; YB, III, 750) hakkındaki nazariyeleri de, bir kalemde reddedilemez. Çünkü her iki kabilenin, batıda bulunduğu dair deliller, vardır. Mamafih Kafkasya'da Derbend yanındaki Kitan'ların, XI. yüzyılda Türkistan'ı işgal eden Kitan (Katay)'ların bir kolu olduğu hakkındaki fikri (H. C., III, 203; YB, III, s. 882-883), yalnız bir kelime benzerliğine dayanmaktadır.

Gerçi Kitan'ların eski dilinin, Moğolca olduğu Barthold tarafından, Evliya-Çelebi'nin malûmatına binaen ileri sürülmüşse de; bu kavim orada XI. yüzyıldan önce dahi mevcut olduğundan, Moğol ve Kataylarla münasebeti olamaz. Bununla beraber Deguignes, Çin kaynaklarında zikri geçen Ortaasya Coğrafi isimlerinin tayini hususunda, birçok defalar muvafîk olmuştur.

Deguignes'in zamanında Ortaasya ülkelerinin arkeoloji, sanat tarihi ve etnoğrafyasına ait tetkikat namına daha hiç birşey yapılmamıştı. O cihetten de Deguignes'in eseri, sırf siyasi tarihe münhasır kalmıştır. Fakat bu hususta da, Türk ve Moğolların tarihine ait Arapça, Farsça ve Türkçe başlıca kaynaklar, daha hiç malûm değildi. Ortaasya'ya ait coğrafi tetkikat henüz başlangıcında, idi. Haritalar, pek zayıf ve yanlışlarla dolu idi. Deguignes'nin, daha Obi nehri ile Yenisey'in ayrı nehirler olduğunu ve mecralarını bilmediği görülüyor. Deguignes, bütün Çin sülâleler tarihinden istifade etmiş; fakat Çin tarihini aydınlatan diğer yardımcı Çin kaynakları, Çin kitabeleri, Çin'de Çin'i idare eden Türk sülâlelerinden kalan medeniyet eserleri, âbideler ona hiç malûm değildi.

Deguignes'in islâm kaynaklarından: Mes'udî, İbn-ül Athir, Şerif ü'l-İdrisi, İbn-Tagrıberdi, İbn-Şihne, Abülfedâ, Abülferec, Bundarî, Hatib Bağdadî, Şuyî, Mîrhond, Hondemir, Şerefeddin Yezdî, İbn-Arapşah, Beydavi tarihi, Abülgazi Şecere-i Türk, İbn-Hallikân, Merakeş Türk menbalarından Rıdvan Paşazâde Abdullah'tan istifade etmiştir.

Batı kaynaklarına gelince, Bizans ve Lâtin kaynakları kendisine malûm olduğu gibi, Plano Karpini, Rubruck, Marco Polo, Contarini, Tatarlar ve Kırım Hanları için Herberstein, P. Duban gibi kimselerin seyahatnamelerinden; kendi zamanına kadar neşrolmuş olan D'Herbelot, Bergeron, Guillaume de Tyr gibilerin tarihlerinden ve Rus vakanüvislerinin eserleri daha neşrolunmamış olduğunda, bunlardan ancak Cramer'in Rus anallerinden (Analles Russiennes) istifade etmiştir. İşte bütün menbaları, bunlardır.

Türk tarihine ait: Cuveynî, Reşideddin, İbn-Bîbî, Aksarayî ve Osmanlı tarihçileri, ismen bile olsa kendisine malûm değildir. Özbekler ve Mâverâünnehir Hanları için, yegâne bildiği menba, Abdülaziz Han idi. Temürlüler ve Özbek Şibanlılar zamanında yazılan diğer eserler, keza Hindistan'daki büyük Moğollar namına yazılan büyük eserler, hattâ Baburname bile Deguignes'e tam olarak meçhuldür. Cengiz Han'ın ve oğullarının tarihi de, Cizvit misiyoneri Pere Gaubil'in Mogollar Tarihi'nden alınmıştır. Ona yaptığı ilâveler, Abdülgazi ile Avrupa seyahatlarının ifadelerinden ibarettir.

Bütün bu mehzaz fakirliğine rağmen Deguignes'in eseri, bütün sülâleleri ve onlara ait malûmatı ile bir yerde toplayabilmiş olduğundan, millî tarihimizin umumî hatlarını anlatabiliyor. Bunlardan da eserde; Hunlar, Göktürkler, Haçlılarla temasta bulunan Batı-Asya sülâleleri, oldukça mufassal anlatılmıştır. Bununla beraber müellif Tatar Türklerinin eski medenî münasebetleri (H.C., II, 297-298; YB, II, 581) örf ve âdetleri, karakterlerini (H.C., III, 153-158; VI, 244-252, 325-328, 333; YB, III, 852-856; VI, 1867-1869, 1924-30), seyyahların ifadelerine göre anlatmak hususunu da, ihmal etmemiştir.

Deguignes, Türk ve Moğol kavimlerini herhangi bir medeniyetten mahrum olduğundan, onların yazılarından Orhon ve Uygur yazılarından haberi olmadığı için, Yenisey havzasındaki kitabelerin de onlara ait olacağını imkân haricinde buluyor. (H.C., I, 346; YB, I, 263-264) Kitabın son sözleri de, bu mealde bir hülâsadır. Fakat Deguignes'nin gayesi, tarihî sentez değil, hadisatın muhtelif kaynaklardan doğru olarak tesbiti olmuştur. Bu işi yaparken, o her ne kadar zamanın oğlu ise de, dini hislere de kapılmamıştır.

Bu arada mehzazların ve vesaikin kesikliği yüzünden Deguignes'nin düştüğü hataların büyüklerinden bazılarına da işaret etmeden geçemeyiz. Ezcümle, Hucihuların, Uygur olduğunun farkında değildir. Bu yüzden, Kansu vilâyetinde Sarı-Uygur'larla Beşbalık Uygurlarını ve Karahanlıları, hep Hucih devleti addeder. Uygur manasıyla o, (H.C., I, 315-332, II, 129; YB, I, 240-244; II, 458-459), ancak Doğu-Türkistan Çeşitlerine yer veriyor ki, bunlar M.Ö. 140 lardan miladî 301 e kadar On-Uygur, Tokuz-Uygur adıyla hükümet sürmüşler ki, yanlıştır. Deguignes bu Uygurların çoğunun da, Hunlarla birlikte Doğu-Avrupa'ya geçtiği fikrindedir. On- ve Dokuz Uygur nehirlerinin, Çeşi Uygur memleketinde değil de,

Orhon'da olduğu hakkında Reşidde'din'de verilen malûmattan, tabii Deguignes'nin haberi yoktur.

Ayrıca, sırf isimlerine bakarak ve Türklerle karışmış olmalarını mubalağalı surette tasvir ederek, Güney-Rusya Rus-Kozaklarını, Türkler arasına sokmuştu. Tiyaşan'dan Kırgız camiasından haberi olmadığı gibi, Bozkır-Kazaklarını, Rus menbalarından Rusça ismiyle Kazaçya-Orda şeklinde okumuştur. Yine bu Kazak Hanlarının, keza Kaşgar-Çağaltaylılarının 16. y.y. daki büyük rollelerinden, Deguignes'nin haberi yoktur. Çin menbalarındaki Ta-wan, Fergane olduğu halde, o bunu Arap kaynaklarındaki Bersican (doğrusu, Isıkgöl yanındaki Barshan) ve Sayram tarafı zannetmiş (H.C., I, 332-YB, I, 254) ve Mâverâünnehir'deki Kam-Kiu'ların ülkesini, Astarhan'a kadar uzatmış; bu yüzden batı Kazakistan'da Alanlar ülkesi olan Yen-tsai'yi tetkik ettiği halde, ne olduğunu bilememiş (H.C., I, 126; YB, I, 101); bütün bu step kavimlerine, Yunanlıların Scythie (İskitya) mukabili olan Tartarie tabirini kullanmış (H.C. I, 68; YB, I, 90); Tokuz-Oğuzlara ait haberi, İdrisi'ye göre, Bogardar okuyarak, bunu da, muasırımız Barthold gibi, yanlış olarak, Şato-Türleriyle birleştirmiştir. (H.C., III, 61, 68; YB, III, 789).

Türkmenlerle Kumanları da, yalnız galiba Türk Koman zanne ederek birleştirmiştir (H.C. IV, 238; YB, IV, 1221). Birçok isimleri, Hertelot'ya nisbetle doğru okuyorsa da, yüzlerce isim hâlâ tanınmayacak halde duruyor. Mezelâ Mahmut Yalvaç'ı da, Makinat Jalandji okumuştur. Umumiyetle eserde bu muhtelif Türk ve Moğol kabilelerinin isimleri, Arap ve Çin menbalarından alınırken, son derece yanlış nakledilmiştir. (H.C. I, 165, 180, 359; VI, 244; YB, I, 126, 127, 138-39, 256-57; VI, 1867).

Bunun gibi, Çin kaynaklarında Hunlar, muhtelif Türk sülâleleri, Göktürkler ve Moğollar devrinde zikri geçen coğrafi isimlerin (H.C. I, 359; III, 95-96, 121-123, 191; YB, I, 271-272, III, 812, 829-831, 880) tayini de, çok eskimiş ve çoğunca yanlıştır. Bir de Deguignes tarihe ve tarihî coğrafyaya âit birçok yanlışlarını, kitabının tabii esnasında tashih etmiştir. Bu, bilhassa Kırgız meselesinde görülüyor. (H.C. I, 97; III, 14, 48; VII, 400; VIII 243; YB, I, 82; IV, 756, 728; V, 1438; VII, 2341; VIII, 2642). Bu ise, eserde tezat şeklinde görülmektedir.

Deguignes'nin eserini, zamanımıza kadar ilmi eserlerde mehz olarak kullandıran hususiyeti, bu eserin İslâm eserlerinden alınarak yazılan kısımları değil de, Çin tarihlerinden toplandığı kısımlardır. Bilhassa Ortaasya ülkelerinin coğrafyasına ait Çin kaynaklarından topladığı malûmatı, Yunan kaynaklarıyla karşılaştırdığı kayıtlar, mühimdir.

Hun ve Göktürkler, Hucui-hu'lar ve Çin sınırlarındaki Türk sülâleleri hakkında topladığı ve tasnif ettiği malûmat, aradan iki yüz yıl geçtiği halde, Avrupa'da diğer bir müellif tarafından toplu olarak verilmemiştir. Ruslardan rahip Hiyakint Biçurin bu malûmatı, Deguignes'e nisbeten daha etraflı toplamış ve daha geniş bir

plânla neşretmiş ise de, bütün isimleri Pekin telâffuzuna göre ve eksik Rus harfleriyle yazılmış olduğundan, Deguignes'in eserine bakmadan istifade edilemiyor. Zamanımızda bu malumatın, eski milâttan önceki Hunlara ait kısmı, De Groot tarafından Almanca; Hunlar ve Göktürklerle ait haberler İngiliz Parker tarafından; ve orta çağlara ait malumatın bir kısmı da Bretschneider tarafından İngilizce neşredilmiştir. Keza ayrı bahisler, sinolojiye ait Avrupa neşriyatında izah edilmiş ise de, Hiyakint ile Deguignes'nin eserlerinden müstağni kılacak toplu bir eser, meydana çıkarılmış olmadı. Deguignes'den istifade eden adam, orada verilen malumatın daha mufassal şeklini, Hiyakint'ten okuma, fakat Hiyakint ve okuduğu isimlerin nisbeten daha doğru şekillerini Deguignes'ye müracaat ederek tesbit etmek mecburiyetindedir. Yani bu iki eser, birbirini tamamlamaktadır.

Deguignes'nin Türkçe tercümesinde, ilk iki cildinde özel isimlerin Fransızca şekli yazılmıştır. Sonraki ciltlerde, bilhassa 8. cilt olan methal cildinde, tamamen terk edilmiştir ki, büyük hatadır. Çünkü Deguignes'nin eserinin kıymeti, bu isimlerdedir. Şimdi eserin Türkçe tercümesinde, umumiyetle vakti geçmiş, eskimişse de, nisbeten kıymetini muhafaza etmiş olan klasik ilmi tetkikatın tercümelelerinde kullanılacak usulü göstermek için temas ediyorum:

Deguignes'nin, bu gibi eski tetkikatın birisi sıfatıyla dilimize çevrilirken, şu üç şeklin birine göre tercüme edilebilir:

1) Eserin eskimiş kısımlarını tayy ederek, yalnız zamanımıza kadar ilmi kıymeti muhafaza eden kısımlarının, bilhassa Çin kaynaklarından alınan kısımlarının tercümesi; ve zamanında izah edilmeyen malumatın izahı; yanlışlarının tashihi ile yapılması.

2) Eserin tam olarak tercümesi: fakat , eski malumatın izahı, yanlışların tashihi ile neşri, Meselâ bu eserde çiniyata ait kısımlar bir sinolog tarafından; klasik İslâm menbalarından alınan kısımlar da, bu sahaların mütehassısları tarafından tashih ve izah edilebilir. Ve coğrafi kısım için de bir harita ilâve olunabilir.

3) Eserin tam, fakat popüler tercümesi ki, bu da izahlar ve tashihler yapılmadan, yalnız transkripsiyonların doğruluğunu tesbit etmek üzere, bu sahalardan bir iki mütehassısa gözden geçirtmekle olur. Tercüme edenin mütehassıs olmaması yüzünden, zuhur eden yanlışlık (zuhûl) ve nisbetsizliklere de, aynı mütehassıs tahir etmelidir.

[Tenkidli bir neşre misal olarak, Deguignes'nin eserinde iki yerde mukaddime (eserin Fransızca aslı: Cilt I, s. 204; Hüseyin Cahit tercümesi cilt VIII, s. 204-205; Yeni Baskı, cilt VIII, s. 2610) ve metin içinde (eserin Fransızca aslı: cilt II, Part II, 252-253, 255; Hüseyin Cahit tercümesi cilt IV, s. 444-449; Yeni Baskı, cilt V, s. 1369-70, 1372) bulunan ve aralarında farklar olan, Karahitaylar hakkında ki malumat, Z.V. Togan'ın hazırladığı şekliyle aşağıya alınmıştır].x.

x) Bu karşılaştırmayı yaparken Z.V. Togan'ın, Hüseyin Cahit tercümesinden esas konu için çok önemli olmayan bazı cümleleri çıkarmış olduğu görülmektedir. Burada özel isimlerin Lâtin harfleriyle yazılanların Yeni Baskı, Arap harfleriyle yazılanlarında Z.V. Togan'ın notlarında görülen Hüseyin Cahit tercümesi şekilleridir. N.T.

Si-Leao yahut Batı-Leaolar
Kırallığı veya Kara-Hıtaylar
(Mukaddeme)

1125 senesi hadisesi olarak

Leoa'ların (له أ نو) yahut

Hitan'ların (خیتان)

Hitan'ların (خیتان) kısm-ı

müteaddit kolları Leao (لوأ نو)

azamı Obi nehrine doğru Kır- ailesinden Nusi-Taycir-İli (نوسى تايجيرالى)

Ki'lerin (قرقى) ülkesine ve c-

Nusi-taigir-ili) x) kumandasında

radan Ak-Su (اق سو) taraflarına

Kırgız yahut Sibiryա-Kırgız'ları

geçtiler. Eski Leaolar

(قرغيز Kergis) nezdine

ailesi hükümdarı olup,
Çinliler tarafında İli-Taşe

gittiler. Sonra Kaşgar civarlarına
geldiler. İşte onların

(ايلي تاشه) diye yad

buraya vücudundan sonra, bu

edilen Noşi-Kaygır-İli

memlekete Kara-Hıtay namı

(نوشى قايغيرالى), bunların

verilmeğe başlamıştır.

başında idi. Hoey-Ho (هوئه ى هو)

yahut Hoey-Ka (هوئه ى كه)

Çinlilerin Pileko (پى له قو)

hükümdarı olup, Çinlilerin

dedikleri Hceyika (هوئه ى خه)

Pi-Lu-ki (پى لوقى) dedik-

Hanı İllik Han (ايلك خان) Balasağon

leri İllik Han (ايلليك خان)

(بلا ساغون) şehrinde ikamet

Balasağon (بالا سغون)

ediyordu.

şehrini kendisine merkez

x) Parantez içindeki bu transkripsiyonlar, Hüseyin Cahit tercümesine aynen aktarılmış olan Degu-ignes'nin kendi transkripsiyonlardır. N.T.

ittihaz etti. O tarihlerde

Bu şehrin civarında sâkin olan

Kıpçak kavimlerinden Kang-

Kanklı'ların (قانقلى) icazına

Li'ler (قانغلى) ile

karşı Nusi-Taycir-İli'den (نوسى تا يغير ايلي)

harp ederdi. Hitan'lardan
istimdat etti (yardım istedi),
ve onları kendisine metbu ta-
nıdı. İli Taşe, bütün aşiret-
leriyle ilerledi. Çinliler
onun (İli-Taşe'nin) San-

imdat istedi.

Bunun üzerine Hitay hükümdarı,
daha sonra ilerledi. Kutbeddin

Sekan'a (سان سه قان) kadar

Muhammed'in son senelerini rahat

giidiğini söylüyorlar. Garp

geçirtmedi. Mâverâünnehir'de

kavimleri 100.000 asker

Sun-Se-Han (سون سه قان Sun-se-khan) yani

çıkardılar. Hao-U-Ulh-Şan

Semerkand (x) şehrine kadar sokuldu.

(ها ئوا و اولخ شان)

Horezm Sultanı, bunun müruruna

hüküdarları, kendilerine karşı
yürüdü. Fakat perişan oldu.
İli-Taşe, dokuz gün Horasan'da

100.000 kişi ile mümanaat etmek
istediyse de, mağlûp olu. Bu
muzafferiyetinden sonra 90 gün

Merverruz (مروالروضى)x

Semerkand'da(سون سه قان) kaldı.

kurbinde Sun-Sekan'da (سون سه قان)

tevakkuftu etti (durakladı).

Bütün Müslümanlar, buraya
vergilerini getirerek,
kendisine tâbi oldular.

Orada Müslümanlar kendisine itaat edip.
vergiler verdiler. Sonra harekât devam etti.

Sonra garbe doğru ilerleyerek,

Ki-ulh-nan xx) (قى اولخ نان)'a gitti.

Ki-Ulh-Man'a (قى اولخ مان)

x) Yeni Baskı'da "Merverruz Kurbinde (yakınında) sözleri atlanmıştır. N.T.

x) Deguignes'nin haşiyesi: cetvellerde bu mesele hakkında yanlışlığı görüyorum.

xx) (Deguignes'nin haşiyesi) ihtimal Kermine (Carminia) (Metindeki bu cümle, Yeni Baskı'da atlanmıştır. N.T.)

geldi. Sultan Sencer i mağlûp etti. Derbent'ten yukarıya çıktı. Hazar denizini

dolaştıktan sona, tekrar Tataristan a girdi. Nusi-

Taygır-İli (نوسى تايجير اىلى) 1125 tarihinde Kor-Han (قورخان) ünvanını

aldı ve Kaşgar ı merkez ittihaz etti. Buraya Ordu-

Kend (اورد و كند) namı verildi.

Orada Kur Han (قورقان Kour) ünvanını aldı. Kendisini yardıma davet

eden İllik Han (ايلك) ise, İllik Türk-

men (ايلليق توركن) ünvanıyla iktifa etti.

Bazı müverrihler Hitan

hükümdarının Hazar Denizi nin

garp sahilini takip ederek, bu gölü dolaştıktan sonra Tataristan'a girdiğini iddia ediyorlar. Kaşgar'ı ikametgâh olarak intihap ile buraya

Hu-se-u-ulh-tu (هوسه ئو اولختو) Hou-se

ou-u.h-tou) yani Huseordu (هوسه اوردو)

House ordou) namını verdi.

Buraya, Orduken de denilmiştir.

Kutbeddin Muhammed in bu barbarlar-

dan bu suretle halâs oldu ise de,

az sonra öldü. Yerine oğlu Atsız

geçti. (1127)

Kaşgar'daki Hitan'ların reisi

Taycir (تايجير) ve kumandanı

Aris (آريس), Niyuçe (نيوچه)

Tatarlarıyla harp etmiş ve mağlûp olmuştur. Bunun 1136 da vefatını

müteakip oğlu İli yi (ئىلى) Han

ilân ettiler. Yaşı küçük olduğundan,

vâlirdesi Siao-Şi (شيا ئوشى Siao-chi),

nâibe ilân edildi. Atsız bunu, Sencer'e karşı muharebede yardıma çağırdı.

Sencer, Hitan'lara karşı geldi ve
1141 de mağlûp edildi.

Hadiselerin bu şekilde tesbiti o zaman için Çin kaynaklarının haberini İslâm menbalarının haberleriyle birleştirerek meydana getiren bir keşifti. Fakat şimdi, Deguignes'ye malum olmayan veya onun görmediği kaynaklardan istifade edilerek meydana getirilen D'ohsson, *Histoire des Mongols* (IV, 441-445), E. retschneider, *Mediaeval Reseraches* (I, 297-135) e R. Grousset, *L'Empire des Steppes* (s. 219-222) de izah edilen intkişaf safhasına nisbetle bu küçük parçada, pek çok hatalar münderic bulunmaktadır (x).

Ye-Lu-ta-Shi'nin zamanında, Kansu vilâyetini idare eden Şarki Uygur hükümdarı Pi-le-ko ile, Karahanlıların memleketini idare eden Arslan Han (Bk. W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion* (1928, s. 319-21) iki devleti temsil ettikleri gibi bu ikisinin ortasında, üçüncü bir devlet olmak üzere, Beşbalık Uygurları vardı. Demek Deguignes, Huei-hu ismi altında üç devleti birleştirerek, yanlışmıştır. Ye-lu-ta-shi Merourroudh'a kadar gitmiş, hattâ Derbend'den Hazar Denizine ulaşmış gösteriliyor. Bu da, kıyıları yanlış anlamasından ileri geliyor. Keza, daha ancak Selçuklular'ın vâlisi olan Kutbeddin Muhammed'i, Ye-lu-ta-shi'yi karşı harp ettirmesi gibi; Hou-ulh-shani Muhammed Haizemşah farzetmesi, uydurmadır. Kuzordu Balasagun Mahmut Kaşgari'de var ve meskûkâtı teyit içindir. Kaşgar'a nisbet etmek ve onun eski ismi Ordukent ile Kuzordu'yu birleştirmek, Ye-lu-ta-shi'yi oradan çekilmiş göstermek, Deguignes'in mütalaaları mahsûlüdür.

(Şimdi de aynı çerin içinde bulunmakla beraber, farklı olduğunu gördüğümüz bu metinlerdeki özel isimleri, Deguignes'nin kullandığı transkripsiyona göre düzeltecek; ve bunları bugünkü (1944-1946) bilgilerimize göre haşiyelendirecek olursak, metinlerin aşağıda görüldüğü şekilde olması gerekir:)

Mukaddeme

1125 senesi hadisesi olarak

Leao'ların yahut Hitan'ların kısmı-ı azamı memleketlerini terk ederek, Obi nehrine doğru Kerkis'lerin ülkesine, oranda Aksu (2) taraflarına geçtiler Çinliler tarafından İli-ta-şe (Ye-lu-ta-shi) diye yad edilen Nusi-taigir-ili (3), bunların başında idi. Huei-hu yahut Huei-

Leao aiesinden Nusi-taigir-ili kumandasında, Kızılgız yahut Sibirya Kırgızları nezdine gittiler. Sonra Kaşgar (2) civarına geldiler. Çinlilerin Huei-kı Hanı İllik Han, Balasagun şehrinde ikamet ediyordu.

Çinlilerin Pi-le-ko dedikleri

x) Bu husustaki son araştırmalardan birinin de, Karl A. Wittfogel and Feng Chia-sheng, *History of Chinese Society Liao* (Philadelphia, 1949) olduğunu, kızım Dr. İsenbike Arıcanlı'dan öğrenerek, onu haşiyelerde kullandım. N.T.

ki hükümdarı olup Çinlilerin Pi-li-ko (4) dedikleri İllik Han, Balasagun şehrini kendine merkez ittihaz etti.

Kıpçak kavimlerinden Kanglı'larla harp ederdi.

Hitanlardan istimdat etti.

İli-ta-şe (Ye-luta-shi)'yi

metbu tanıdı (5).

Çinlilerin İli-ta-şe'nin Sun-se-kan'a (6) kadar girdiğini söylüyorlar. Batı kavimleri hükümdarları Hao-u-ulh-shan, (7) 100.000 askerle karşı çıkıp mağlûp oldu. İli-ta-şe

(Ye-lu-ta-shi) dokuz gün (8)

Horasan'da Merou-erroudh dolaylarında Sun-se-kan'da idi (9)

Bütün Müslümanlar, buraya vergi getirdiler. Sonra garbe doğru daha ilerleyerek, Ku-ulh-man'a (11) geldi. Derbend'den yukarı çıktı.

Hazar Denizini dolaştıktan sonra (13), tekrar Tataristan'a girdi. Nusi-taigir-ili, 1125 tarihinde Kur-Han ünvanını aldı.

(15) Kaşgar'ı merkez yaptı. Buraya Ordukent (16) ismi verildi.

Huei-kı Hanı İllik Han, Balasagun şehrinde ikamet ediyordu.

Şehir civarında sakin Kanglıların ızasına karşı, Nusi-tai-gir-İli'den imdat istedi (3). Nusi-taigir-ili daha garbe ilerlediyse de, Kutbeddin Muhammedin son senelerini rahat geçirtmedi ve Mâveraünnehirde Sun-se-han yani Semerkand'a kadar sokulup, Horezm Sultanı, bunun müruruna 100.000 kişi ile mümanaat etmek istediyse de, mağlûp oldu.

Bu muzafferiyetinden sonra, doksan gün, Sun-se-han'da kaldı. Orada Müslümanlar kendisine itaat arz ettiler, vergiler verdiler:

Sonra herakât devam etti. Ki-ulh-man'a (x) gitti. Orada Kur-Han Ünvanını aldı. Kendisini yardıma davet eden İllik Han ise, İllik-Türkmen ünvanıyla iktifa etti. (5) Bazı müverrihler Hitan hükümdarının Hazar denizinin garb sahilini takip ederek bu gölü dolaştıktan sonra Tataristan'a girdiğini iddia ederler (6). Kaşgar'ı ikametgâh olarak intihap ile buraya Hu-se-u-ulh-tu yani Huseordu namını verdi. Buraya Ordukent de denilmiştir. (7) Kutbeddin Muhammed bu barbarlardan bu suretle halâs olduysa da, az sonra vefat etti (1127). Yerine, oğlu Atsız geçti. Kaşgar'daki Hitan'ların reisi Taigir ve kumandanı Aris (x) Niyuçe Tatarlarıyla harp etmiş ve mağlûp olmuşlardı (8). Bunun 1136'da vefatını (9) müteakip, oğlu, İ-Yi-yi han ilân ettiler ki, yaşı küçük olduğundan, annesi Siao-şi-nâibe ilân edildi. Atsız, bunu Sencer'e karşı muharebede yardıma çağırdı. Sencer hitan'lara karşı geldi, fakat 1141 de mağlûp oldu.

x) Deguignes'nin haşiyesi: ihtimal Kermine (carminia). Bk. haşiyeye 11 (mudaddeme)

x) Deguignes'nin haşiyesi: Çin menbalarında, Uo-Li-La.

Haşiyce

1) Ye-lu-ta-shi'nin, önce Kırgız ülkesini fethettiği haberi Deguignes'e, Mirhond vasıtasıyla Reşideddin ve Cuveyni'den geçmiştir. Fakat bu Kırgızların Obi nehri başında olduklarına ait mütalaalar, Deguignes'nin kendi mütalalarıdır ki, Yenisey ile Obi nehrinin bir olduğunu zannetmesinden ileri gelmiştir.

2) Aksu kelimesi, Mirhond vasıtasıyla Cuveyni'den gelen Uygur ülkesi sözünden çıkarılmıştır.

3) Mirhond'da. Reşideddin'den naklen alınan Nusi-tayfu kelimesinde yanlıştır.

4) Bk. Bretschneider I, 224 te Pi-le-ko Kansu Uygurları hükümdarı. (Pi-le-ko'nun, *bilgeye* tekabül ettiği görülmektedir. Wittfogel, *Liao*, s. 635, n. 19-N.T.)

5) Bu sözler, Mirhond vasıtasıyla Cuveyni'den geçmiştir. Han'ın ismi Ahmet Aslan Han'dır. (Barthold, *Turkestan down to the Mongolian Invasion* (1928, s. 319-321). Karahıtayların merkezi olan Han, 1130 da vefat etmiştir. Yerine oğlu Mahmut Han geçmiştir.

6) Semerkand, Bk. Bretschneider I, 76, 215.

7) Bretschneider I, 215: Hurh-shan. Bu da bunun 1097-1127 de yaşayan Kutbeddin olması ihtimalini ileri sürer. İhtimal Sultan Sencer bu Horzemişli'yi, Karahanlı Ahmet Han'a yardıma göndermiş olabilir.

Haşiyce

1) Bu isim için Bk. yukarıda mukaddeme: haşiyce 3.

2) Cuveyni'den Mirhond'a geçen kayıttır. Kırgızlar, Uygurlara geldi sözünü Deguignes mukaddeme'de, Aksu şeklinde yazdığı gibi, burada da Kaşgar'a çevirmiştir.

3) Cuveyni'den Mirhond vasıtasıyla almış.

4) Müslümanların hükümdarı namını Sultan Sencer'in mümessili olan Horezmşah, Aslan Han'a yardıma gelmiş olabilir.

5) Cuveyni'den Mirhond vasıtasıyla alınmıştır. Bk. Barthold, *Turkestan*, s. 333-334.

6) Bu mütalaa, Karahıtayların Termiz'deki Demir kapı (Derbend) yanına geldikleriyle ait birer kayıttan istihraç edilebilir.

7) Kuzordu'nun, Balasagun demek olduğu yukarıda mukaddeme haşiyesinde (n. 16) izah edildi ki bu şehir, Çu nehri üzerinde bulunup, Karahıtayların merkezi olmuştur Bk. (Z.V.T.)

"Balasagun" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*.

8) Bretschneider: Siao-wa-li-la. Bunu Deguignes, bir İslâm menbaında okuduğu Aris ile birleştirmiş olacak.

9) Ye-lu-la-ta-shi'yi güya 1136'da ölmüş ve oğlunu Sultan Sencer ile harp etmiş göstermiş. Bk. Bretschneider, I. 232: Barthold, *Turkestan*, 326. Halbuki Ye-lu-ta-shi 1143 yılında ölmüştür. Bk. Bretschneider I, 233. (Wittfogel, *Liao*, s. 621-N.T.)

(Bk.: Wittfogel, *Liao*, Hu-erh-shan Horasan (s. 639, n. 30-N.T.)

8) Doksan olacak. Bk. Bretschneider I, 215.

9) Burada Merou-erroudh kelimesi, Sun-se-han kelimesini ihtimal Yakut,taki (III, 84)

Asfinaqan (اسفان) yerine Sengan

سنان maddesi ile (bk. (Z.V.T.)

Ibn Fadlan mukaddemesi, s. x) birleştirmekten ileri gelmiş olacak. Yoksa asıl Merverrud (bk. Barthold, *Turkestan*, s. 79) ile alâkası yoktur.

10) Liao-shi'de, Müslümanların (hui-hui) hükümdarı denir.

11) Bretschneider, (I, 216) Ki-rh-man okumuş, O da Kermine ile birleştirmiştir..Bk. yukarıda Deguignes'nin haşiyesi, s. 37.

12) Sultan Sencer ile harp, 1141 de olmuştu. Bk. Barthold, *Turkestan*, 326-327.

13) Bunu nereden çıkardığı, bence meçhuldür, fakat, aslı yoktur.

14) Tataristan sözü, Deguignes'nin kendi mutad mütalaasıdır.

15) Bretschneider (I, 216): Govern-han, (Wittfogel, *Liao*, s. 431 ve 632.-N.T.)

16) Deguignes burada, Cuveynî'de Balasagun ismiyle zikredilen şehrin Çin menbalarındaki Kuzordo şeklini Kaşgar'ın ismi olarak OrduKent ile birleştirerek Kaşgar'a nisbet etmekle, yanlışmıştır. Kuzordo adı,

Karahıtaylar başlangıçta, Ahmet Aslan Han'ın hizmetine girmişler (bk. Barthold, *Turkestan*, 320) sonra 1124 yahut 1121 de Semerkant'de Han'ı mağlûp ederken Kermine yanında Ye-lu-ta-shi kendisini Kanglı hüümdarı ilân etmiştir. (Bretschneider, I, 216).

Mahmut Kaşarı'de de var.

Bretschneider (I, 226-227): Husz-wo-rh-do.

Demek Deuignes'nin bu şekilde dikkatle tercümesi, ancak uzun bir mesainin mahsulü olacaktır. Bunu yapmak için, bizde ne imkân ve ne de vesait vardır. O halde Hüseyin Cahit Yalçın gibi birisi bu eseri böyle tetkik etmeden tercüme ederken, yani bizim memleketimizde tercümelere, üçüncü şekilde yapması icap edecektir. Böyle bir tercümede mütercim, evvela Deguignes'nin eserinde, şark özel isimlerini yazmak için, bir transkripsiyon kabul edecek ve bu transkripsiyon ona refakat erecektir: j harfi j değil Almanca j yani y dir; g de Fransız kayidesine göre j değil, her yerde g okunmak üzere yazılmıştır. Avrupa isimleri, Fransızca telâfuzlarına ve müslüman isimleri de, transkripsiyon usullerine göre yazılmıştır. Buna riayet etmek, iyi idi. Bu olunca isim bir yerde Taigir, bir yerde Taicir yazılmaz, ancak Taigir diye yazılırdı. Sonra karşılaştırmamaktan ileri gelen Kır-ki (قرقي), Kırgız (قرغيز) gibi hatalardan sakınılır. Yani tercüme bir ehil olan zat tarafından, görülür. düzeltilir. Deguignes'nin de, ancak fâhiş hatalarına ve tezatlarına işaret edilir.

Hüseyin Cahit Bey tercümelerinin İslâm menbalarından alınan kısımlarını, Mükrimin Halil'e göstermiş ve 8. cildinin sonuna (s. 174-369) bir cetvel ilâve etmiş olup, bununla da ancak Deguignes'in eseri, tahrip edilmiştir. (x) Çünkü Deguignes'in hataları, olduğu gibi yanında yahut eserin haşiyesinde muhafaza edilmiştir. O da tarih için mühimdir. Eğer bir Deguignes'nin Mihond'dan alarak Türk kabile isimleri sı'atiyle yazılan kavim isimlerini (H.C.) VIII, s. 369-372 de tasnih edildiği gibi alsak ve منسك (Mensck), برطاس (Bertas), (توتوك)

(Tütük), ايردمجى (Taycut), تايچوت (Berscar), برسجار (İrdemci) şeklinde yazsak, onun eserini tahrif etmiş oluruz. Çünkü o, hakikaten Maninach , توناق (Berzazar), به تاس (Bethas), ما بيباق

şeklinde yazmıştır. Jedemzi , بايزوج (Baizutz), برزازار (eserin Fransızca aslı: Cilt I, Part 1, s. 6, cilt, I, Part 2, s. 373, 377; H.C., I, 166; II, 274 ve 281; YB, I, 127, 128; II, 565, 570). Çünkü elindeki nüsha, ona ancak bu şekilde okumak imkânını vermiştir. Sonra Berscarı'da tashihte doğru değildir. Çünkü aslı, Barshan'dır.

x (Bu kısım Yeni Baskıda yoktur. N.T.)

Atılküzü	Atelcasu	أ تیل سوی	II, 493	Etel suyu	III, 736
Azak Denizi	Palus Meodites	پالو مرجه توتید	II, 123	Palus Meotid	II, 154
İskitya	Scnytie	شیتستان	I, 69	Şitistan	I, 90

Elbette biz H. Cahit Beyin, bu eserin tercümesinde tam ilmi usulü temin etmiş olmasını talep edemeyiz. Onu yaparsak, eser hiç meydana çıkmamış olurdu. Halbuki millet, bu eserden istifade ediyor. Burada ancak bu gibi tercümelemlerin nasıl yapılması icap ettiğini göstermek için, bir usul meselesi olarak, bu tercüme tekniğine bu kadar temas ettim.